

Daha səlis qeyri-səlis məntiq

Tarixin daha dərin qatlarından gələn dilimizin zənginliyi və imkanlarını daha geniş müstəvidə bizə göstərən, elmin məntiq nəzəriyyəsinin qeyri-səlis anlam və düşüncə tərzini əsasında qədim dastanımızın mətni üzərində işləyərək əcdadlarımızın demokratik fikir və düşüncələrini açıb bizə göstərən hörmətli akademiklərimiz Kamal Abdulla və Rafiq Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" və qeyri-səlis məntiq kitabını filologiya elmləri doktoru, LDU-nun professoru Yədulla Ağazadə mənə verib oxumağı məsləhət bildi. Öncədən qardaşıma, hörmətli professoru, əziz müəllimimə təşəkkür edirəm. Kitabdan yetərincə faydalandım, məndə keçən fikir və düşüncələrə, ümumiyyətlə sözə münasibətimdə qeyri-səlis məntiqi təfəkkür vasitəsi ilə özüm üçün yeni olan bir baxış sistemi əldə etdim. Hörmətli akademiklərimiz Dədə-babalarımızın deyim və düşüncə tərzinə tam yeni bir sferadan nəzər yetirmiş, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin bütün atributlarından (bəlkələr, güman və şübhələr, ehtimal və axtarışlar və s.) istifadə edərək Ana kitabımızda dilimizin daha dərin köklərə dayanan məntiqi gözəlliklərini üzə çıxartmışlar.

Qeyri-səlis məntiq ilk olaraq əsasən texnikada, sənayedə öz tətbiqini tapsa da ilkin olaraq insanlıq üçün bütün digər tərifiqət və nəzəriyyələr kimi Allah kəlamı olan "Oxu" kitabımızda vəhy vasitəsi ilə sözlə gəlmişdir. Ta qədimdən insanlar Ali kitablarda olan müəyyən söz və məqamlara, mütəşabih (mənası lazımcıncə anlaşılmayan ayələrə) fikir və ifadələrə uyaraq onları qabardaraq önə çıxartmış yeni təlim və tərbiyə məktəbləri yaratmışlar. Etiraf edək ki, Şərqi (ərəbin, türkün, azərbaycanlının) yaratdığı özünüdərk, özünüdərkə, sufi, hürufi baxışları min dörd yüz ildir ki, əhəmiyyətini itirməyərək Allahın insalığı üçün qoyduğu yola yardımçı missiyasını, kamilləşmə yolunda xidmət missiyasını davam etdirir. Füzuli dühasının örnəklərindən olan "Ənisül-qəlb"də oxuyuruq: Sözü şəni o əndazə böyükdür ki, müəllimlər, Sözü məhsulu bilmişlər duanı, vəhyi, Qurani. Qurani-Kərim bildiyimiz kimi heç də "molla kitabı" deyil, o, bütün elmi mənbələrin məcmusunu özündə əhatə edir. Hər bir nəzəriyyə və yaradıcılıqlar üçün sözlər daxilində insan düşüncəsi üçün gizlin kod və işarələr qoyan uca Allah bütün nəzəriyyələrdən yüksəkdə durur, heç bir nəzəriyyə ona şamil oluna bilmir. Hakim Allahın hökmü keçən fikirlərə də nəzəriyyələr işləmir, məsələn qeyri-səlis məntiq baxışları ilə "Eşitdik və itaət etdik!" tabu sözündən qabağa, irəli getmək olmur, insan düşüncəsi təbələşdirilir, uca yaradan hökm qoyur, alternativ variant saxlamır. Yaradılanın Yaradandan kimliyini, necəliyini bilmək arzusuna, Adəm peyğəmbərin, İsa peyğəmbərin dünyaya gəlişinin və bir sıra məsələlərin təfsilatını öyrənmək istəyinə Allah hədd və sədd qoyur. Tabu söz və deyimlərdə məntiq işləmir. "Onlar (yaranmışlar) Allahın elmindən Onun özünün istədiyindən başqa heç bir şey qavraya bilməzlər". (Surə 2, ayə 255). Bu, Allahın əzəli və əbədi, insanlıq üçün daha faydalı olan elmindən bir nümunədir. "Allah yanında İsa da (İsanın atasız dünyaya gəlişi də) Adəm kimidir. Allah onu (Adəmi) torpaqdan yaratdı. Sonra ona: "(bəşər) Ol!" dedi, o da oldu". Odu ki, "bəlkələrin", "şübhələrin", "tərəddüdlərin" özü şübhə altına düşür. "Demokratik" adlandırığımız düşüncə tərzimiz yeni konsepsiyaya ehtiyac duyur. Aristotel "ya...ya" modeli Şekspir qələmində "olum, ya ölüm?" sxemi ilə bizə dünyanın ən böyük əsərlərindən biri olan "Hamlet"i bəxş etmişsə də, o əsəri mükəmmələşdirən L. Zadənin "nə...nə" sxemi, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin köməyi ilə bütün xırdalığı üzə çıxara bilən əsərin "şübhə-kölgə" atributudur. Dahi Nəsimi yaradıcılığı isə demək olar ki, şübhəyə, gümana yer qoymur, əsərləri əsasən yəqinlik üzərində qərar tutur. Hürufilər kamillik mübarizəsi aparır, bu tərifiqətə insanın yer üzündə hədsiz şərəfətli bir missiyası olan Allaha ibadət və itaət inkar və rədd etmədən Allah olma var, insan qeyri-səlis məntiqi düşüncədən kənarlaşıb Allahlaşır. "Ol yəqini sən güman etmək dilərsin, etməgil!". Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi Allaha şamil oluna bilmədiyindən hürufilərin "İnsan-Allah" düşüncəsinin "Mənəm Allah", "Haqq mənəm, haqq mənədir" səlis məntiqi qarşısında aciz qalır. Dahi şairimiz cəhanşümul yaradıcılığında özünü üç istiqamətdə bizə təqdim edir.

1-ci. Zaman və məkan xaricində, bizim sferadan kənar; Allahlıq iddiasında olduğu vaxtlar, "Laməkan" olduğu anlar;

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam, Gövhəri-laməkan mənəm, gövni məkana sığmazam.

2-ci. Zaman və məkan daxilində "İnsan-Allah" (hürufi dünyagörüşü, hürufi qayəsi) kimi görünmək istədiyi anlar;

Möminün mirati mömündür, dedi Xeyrülbəşər, Güzgüyü-safi dutun, güzgüdə Allahı görün.

3-cü. Aşiq olduğu anlarda;

Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil!

Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil!

Qeyri-səlis məntiqi yanaşma tərzini qarşımızda hədsiz geniş üfiqlər açıq, daha demokratik düşüncəyə imkanlar yaradır. Demokratiya, aristokratiya, partokratiya tam mükəmməl münasibətlər sistemi olmadığı üçün görkəmli şairimiz B.Vahabzadə dövrünün haqsızlıqlarına etiraz edir, sözdə, işdə, əməldə tamlıq və bütövlük arayıq, Mükəmməli, Əlamı, Ucanı, Bütövü parçalayıb kiçildən, zərəciklərə döndərən, bəlkələrin "bətində" gizlənən şübhə və gümanlarda olan həqiqətləri qəbul etmir. Bəlkə də biz zaman və məkan daxilində olduğumuzdan "min üzülü" bəlkələr orbitində tez-tez azırıq. Müəyyən həqiqətləri daha qabarıq, daha kəskin göstərmək istəyi bizi "ya...ya" məntiqi model sxemində çəkir. Şairin "Mərdlərin ya "hə"si, ya da ki, "yox"u var, Nəmədin, qorxağın tanrısı bəlkədir" yanaşmasında bir pafos, bayraqdarlıq hissi olsa da o bizi, necə deyirlər, küləyin hər istiqamətinə əsən bezi bayraqların tərəfsiz, ikiüzlü münafiq münasibətsizliyindən çıxarır, "sadiqi-bəndə", "bəndeyi-çəkər" mömin yəqinliyinə tərəfdaş edir. Şairin insanda fəlsəfi düşüncələrə yol açan "Bəlkə" şeirindən kiçik bir hissəni oxumağa dəyər;

Həqiqət ummadım min üzülü bəlkədən,

İnkarla-təsdiqin arası bəlkədir.

Bəlkənin dadı yox, duzu yox, sözü var

Gözə kül üfürür, dalında gözü var

Özü bir kəlmədir, bətində yüzü var

Utanan gərçəyin çarəsi bəlkədir.

Bəzən heçət "bəlkə"nin özünə kölgə salır. Elə düşüncələr var ki, biz onu şüuraltı, təltəşüur qatlarında qəbul edirik, adına sufi yanaşma tərzini deyirik, lakin heç bir halda məzmununun açılışı ilə şeirin mənasını, bətində gizlənən həqiqəti düzgün əks etdirə bilmirik, bu məqamda hər kəsin öz həqiqəti olur, "bəlkələrdən, şübhələrdən" heç bir fayda gəlmir. Arifin "dünyəvi-mafiha" içində elmi nə qədərdir?, dünya bilən, yoxsa dünya bilməyən arif sayılır? Qüdrətli şair Füzuli dünya bilməyeni niyə arif sayır, onun məntiqi hansı əsasə söykənir? Bizim üçün din yolunun səbri, salamatlıq tədbiri önəmlidir, yoxsa mələmət mülkünün sultanlığı? Sufi düşüncə tərzimiz qeyri-səlis məntiqi qəbul edirmi? və ya əksinə qeyri-səlis məntiqi düşüncə ilə sufi termin və anlamları şübhə altına almaq olarmı? Təlqin vasitəsi ilə cahilə, nadana təsir imkanlarımız nə qədərdir? Dahi Füzulinin arif barədə düşüncələrindən biri ilə tanış olaq;

Füzuli, dünyəvi-mafiha bilən arif deyil,

Arif oldur, bilməyə dünyəvi-mafiha nədir?

Bəlkə, arifin vaqiflik elmi zəhmətin, axtarışların "qazanılan elm"i deyil, uca Tanrının səxavətlə bəxş etdiyi "göndərilən elm"idir. Baxanda burada heç "bəlkə" də kara gəlmir, sözü səlis məntiqi anlamı tamam başqa sübut və isbat istəyir.

Bütün bu suallar bizi görkəmli filosoflarımız olan Kamal Abdulla və Rafiq Əliyevin düşüncə tərzinə bağlayır, sözə münasibətimizi həmişə diri tutur, dədə Füzulinin "Söz candır, əgər bilirsən insan" tövsiyyəsini həm xoş, ürəkəcan bir dost, həm də əzabkəş, sirtini verməyən bir müsahib kimi yazı masasından kənara buraxmayan və bizi qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin köməyi ilə sözü daha dərin qatlarına enmək yollarını öyrənməyə götürürlər. Dövrünün müəyyən vaxt və zamanları bu nəzəriyyələrə çıxış yolu insanlıq üçün daha əlçatan olmuşdur. Dünyanı yönəldənlər bu qocaman ağıl sahiblərinin agac-budağında oturub idarəetmənin daha asan yollarını öyrənmişlər. Aristotel, Sokrat, N.Tusi, Nyuton, Qalilei, Eynşteyn, L.Zadə və bir çox başqaları belə dahiləndirlər. Və həm də çox-çox sevincirici bir haldır ki, dünya çapında fəlsəfə və astronomiyada, sənayedə, texnikada, iqtisadiyyatda mühüm nailiyyətlərin qazanılmasında xalqımızın görkəmli oğullarının da xüsusi əməyi vardır. Həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz edən qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin formalaşması və inkişafı görkəmli Amerikan-Azərbaycan alimi, fəxrimiz olan hörmətli Lütifzadənin adı ilə bağlıdır. L.Zadə Aristotelin "ya...ya" məntiq sxemində "nə...nə" sxemində keçməklə məntiq qarşısında hüduzsuz sərhədlər açır. Klassik (formal) Aristotel məntiqinin; "ağ və qara", "doğru və yalan", "gecə və gündüz" sxeminin-"üçüncünü istisna" qanununun heç də həmişə doğru olmadığını sübuta yetirən L.Zadə "nə...nə" məntiqi yanaşması ilə "üçüncünü istisna"nın da

öz istisnası olduğunu sübut edir.

Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi şübhələrin, bəlkələrin məntiqi kimi tanınır. Dünya ədəbiyyatının elə bir əsəri yoxdur ki, şübhə nəzəriyyəsi olan qeyri-səlis məntiq, ümumiyyətlə yaratdığımız bütün qanun və qaydalar müqəddəs "Oxu" kitabımızın dirəniş, tabu nəzəriyyəsinə təsirsiz qalır. "Ən nur" surəsi ayə 51. "Aralarında hökm vermək üçün Allahın və Peyğəmbərinin yanına çağırıldıqları zaman möminlərin sözü ancaq "Eşitdik və itaət etdik!"-deməkdən ibarətdir". İnsan ibadət və itaət halında kamilləşir, qarşısında elmin, sənətin üfiqləri açılır. Dünyanın nadir kitabı sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud", dünya şöhrətli yaradıcılarımız, dahi şairlərimiz Nizami, Nəsimi, Füzuli, Sabir, ümumiyyətlə bütün ədəbiyyat bizi elmə, ibadətə, itaətə, tərbiyəyə aparır, "ya...ya" sxem təfəkkürü ilə biz daha çox Allaha, "nə...nə" sxem yanaşması ilə daha çox dünyaya bağlanırıq. "Nə...nə" sxemi daxilində gümana, şübhəyə, bəlkələrə geniş meydan verildiyindən o daim yeniliklər axtarışındadır. Mətn daxilində olan kod-sözlərdən danışıq. Hörmətli alimlərimiz dastanımızda adı keçən "kiçik ölüm" sözünə diqqət çəkirlər: "Ol zamanlar Oguz yigitləri yatanda yeddi gün, yeddi gecə yatarsılar. Adına kiçik ölüm derlərdi".

Günümüzün "koma" anlayışı qədim türkün düşüncəsində insanın nə ölü, nə diri vəziyyəti saydığı əcdadlarımızın "kiçik ölüm" kod sözü mötəbər alimlərimizin dastan üzərində çox ciddi və mükəmməl axtarışlarından xəbər verir. Bu kodlaşmış terminlər axtarışlar, şübhələr, bəlkələr vasitəsi ilə üzə çıxır. Belə sözlər müqəddəs kitabımızda da istənilən qədərdir və elmin yeni nailiyyətlərinə xidmət üçün növbəsini gözləyir. "Nə ölüdür, nə diridir, (bəlkə komadadır?) məntiqi zəncir təfəkkürü bu gün də xalqımızın dilində, düşüncəsindədir; "Səni ölüncən döyərəm" in yerinə "Səni elə döyərəm ki, biri deyər ölüb, biri deyər qalıb" düşüncəmiz də günümüzdəki insanın "koma" fikrini əvəz edən dastandan gələn "kiçik ölüm" kod anlayışı altında gizlənilir. Qurani-Kərimdə "qırılmaq bilməyən ip" ifadəsi ehtimal düşüncəsi yaradır; "Hər kəs şeytanı inkar edib Allaha iman gətirərsə, o, artıq (qırılmaq bilməyən) ən möhkəm bir ipdən yapışmış olur". (Surə 2, ayə 255). Şiələr onu imamlarımızla bağlayır, sünnələr isə öz baxışlarına aid edirlər. "Oxu" kitabımızda merac-yerə nisbətə göyün bizə məlum olmayan digər bir sferası (məkansız və zamansız yer), Allahın məqamı. Peyğəmbərimizin zaman və məkan xaricində olma vaxtı, nisbi ölçü (nisbilik) vahidi, etidal-orta hədd, orta ümmət (orta, ədalətlə seçilmiş ümmət), kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri, insanlıq üçün ən yüksək dərəcə (fərq qoymadan qəbul etmə, yanaşma nəzəriyyəsi), həm də "Eşitdik və itaət etdik", "Sən məni əsla görə bilməzsən", tabu, dirəniş ifadələri var.

Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi ilə dünyanın siyasi, iqtisadi, hərbi, ədəbi və mədəni həyatına daim yeni-yeni üstünlüklər gətirilir, şübhə və bəlkələr ortada olanın daha keyfiyyətli modelini yaratmağa xidmət edir. Həm də qeyri-səlis məntiqi düşüncə bitməyən müharibələr və hakimiyət dəyişkinlikləri yaradılmasına, insanlar arasında çoxlu müxalif fikirlər, çoxlu fırqə və dəstələrin yaranmasına da əsas yaradır. Qeyri-səlis məntiq bu iki qütb arasında daimi axtarışları ilə insanlarda səlis məntiqi düşüncə qənaəti yaratmaq üçün bizi daim rahatsız saxlayır.

Kitabın təqdimat səhifəsində belə-bir cümlə keçir; Oxucuya təqdim olunan bu kitab...

"Oxucu" kəlməsi tam yerində oldu. Həqiqətən də oxumaq həvəsi olan hər kəs bu kitabı rahatlıqla oxuya bilər, çünki bu kitab bizə mövzu və mətnə görə daha sadə bir dillə daha böyük həqiqətlər anladır və daha səlis qeyri-səlis məntiqi bir yanaşma düşüncəsi öyrədir.

Əli
Bəbiroğlu

